

MEDSEBOJNI USTVARJALNI VPLIVI PRIMOŽA TRUBARJA
IN PETRA PAVLA VERGERIJA ML.*Francka PREMK*

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, SI-1000 Ljubljana, Gosposka ul. 13

IZVLEČEK

Na primeru genialnih osebnosti Trubarja in Vergerija je mogoče v ožjih in širših evropskih okvirih študirati ustvarjalna sodelovanja novomišljenikov 16. stoletja. Njihov skupni program vodi od osrednje težnje po izvirnem umevanju in tolmačenju stare biblične književnosti tudi preko manj uglašanih stališč do geneze ogromnega knjižnega opusa slovenskih protestantskih piscev. V prispevku so ob novejšem dokaznem gradivu iz različnih zornih kotov osvetljeni še nepojasnjeni motivi, ki so odločilno vplivali na vsebino in obliko Trubarjevega dela. Preverjeno je ozadje virov, ki bi preko njih utegnil P. P. Vergerij posredno vplivati na nastanek Trubarjeve Cerkovne ordninge (1564). Večplastno psihološko in filološko analizo dopolnjuje primerjava Trubarjevih izjav v knjižnih predgovorih z njegovimi manj znanimi izpovedmi v pismih švicarskim heretikom. Rezultat Trubarjevih in Vergerijevih povezav so sadovi tega prijateljstva, ki se je končalo ob Vergerijevi smrti.

Ključne besede: kulturna zgodovina, protestantizem, 16. stoletje, Primož Trubar (1508-1586), Peter Pavel Vergerij (1498-1565), sodelovanje

INFLUENZE RECIPROCHE FRA PRIMOŽ TRUBAR
E PIER PAOLO VERGERIO IL GIOVANE

SINTESI

Partendo dall'esempio costituito dalle personalità geniali di Trubar e Vergerio, possiamo capire meglio la collaborazione fra i nuovi pensatori europei del Cinquecento. Il loro programma comune ha origine nel desiderio di comprensione originale e di spiegazione dell'antica letteratura biblica, anche attraverso posizioni non sempre armonizzate, e porta alla genesi dell'enorme opus letterario dei protestanti sloveni. Nello studio, facendo uso del più recente materiale e partendo da più punti di vista, viene fatta luce sulle idee, sinora sconosciute, che influenzarono

l'opera di Trubar. Sono stati esaminati anche i retroscena di quelle fonti per mezzo delle quali Vergerio avrebbe potuto influenzare indirettamente l'ordinamento ecclesiastico di Trubar del 1564. La variegata analisi psicologica e filologica viene completata comparando le affermazioni di Trubar presenti nelle prefazioni dei suoi libri con le meno note confessioni, contenute nelle lettere agli eretici elvetici. Le connessioni fra Trubar e Vergerio sono frutto della loro amicizia, che finì con la morte di Vergerio.

Parole chiave: storia culturale, protestantesimo, Cinquecento, Primož Trubar (1508-1586), Pier Paolo Vergerio (1498-1565), collaborazione

Uvod

*Jezik je zrcalo duše - "sermo index animi" / A. Bohorič
Jezik je pesem,
ki jo človek poje
od ognjišča do doma ...
Materinščina je tisti sveti kruh,
ki se kot božja pogača
daruje človeku
za njegovo vero. / Drago Kuhar, "Trubariana"*

Razmišljanja, ki slede, poglobljajo in potrjujejo izjavo enega prvih znanstvenih poročil o slovenskem tisku v 16. stoletju Christiana Friedricha Schnurrerja, filozofa, bibličnega eksegeta in hebraista (iz leta 1742), da sta bila oba reformatorja Trubar in Vergerij drug za drugega povsem nepogrešljiva.

V njunem srečanju s skupnim poslanstvom je posebna usodnost, saj je "Vergerij poleg Boga prvi in najimunitnejši povzročitelj, da se je pričelo tole prevajanje" (Rupel, 1934, 19). Če to ne bi bil Vergerij, bi na njegovo mesto vstopil kdo drug, kajti Trubarjevo poslanstvo bi se vsekakor izpolnilo. Na primeru njunih genialnih osebnosti in njunih povezav je mogoče v ožjih in širših evropskih okvirih študirati ustvarjalna sodelovanja novomišljenikov 16. stoletja, ki vodijo od skupne težnje po izvornem umevanju in tolmačenju stare biblične književnosti, preko različnih in celo nasprotujočih si stališč do geneze ogromnega knjižnega opusa slovenskih protestantskih piscev. Dokončno je Vergerijev in Trubarjev načrt izpolnil Jurij Dalmatin, ki je leta 1584 s prevodom celotne Biblije dokazal, da izrazna moč slovenskega jezika ne zaostaja za jeziki drugih evropskih narodov.

Veliki duhovi stoletja se natanko zavedali, da vse človekove zablode izvirajo iz lenobe.

Vergerijeve besede o tem, kakšne so posledice lenobe, imajo posebno poučno noto. In dejansko moramo včasih prebresti džunglo, premagati nepopisen odpor, da si utremo pot v enostavnost. Ta tolikokrat preverjena izkušnja je bila potrjena tudi pri preučevanju Trubarjevih povezav z Vergerijem.

Peter Pavel Vergerij pravi: "Mi tudi ūakiga, kar htimu nashimu itanu slihi po tui poitau i nu iapuuidi, cilu i nu popelnoma, ne oprauimo i nu ne dopernāiemo, Mi imo zheitu lini tar nemorni". (Trubarjev prevod Vergerijeve brošure *Orazione dei perseguitati e fuorusciti per il Vangelo e per Gesù Cristo*, 1549 - Ena molitov tih kerščenikov, kir io sa volo te prauē vere Vieiua Criituaia pregnani 1555, A3b).

Največje napore za premagovanje lenobe zahteva povratak v preprostost. Tudi pri raziskavi odnosa Trubar-Vergerij je treba ponazoriti nekaj temeljnih izhodiščnih točk, ki so tako blizu pred nami, da jih je zaradi njihove enostavnosti najlaže spregledati.

Metode in dokazni postopki

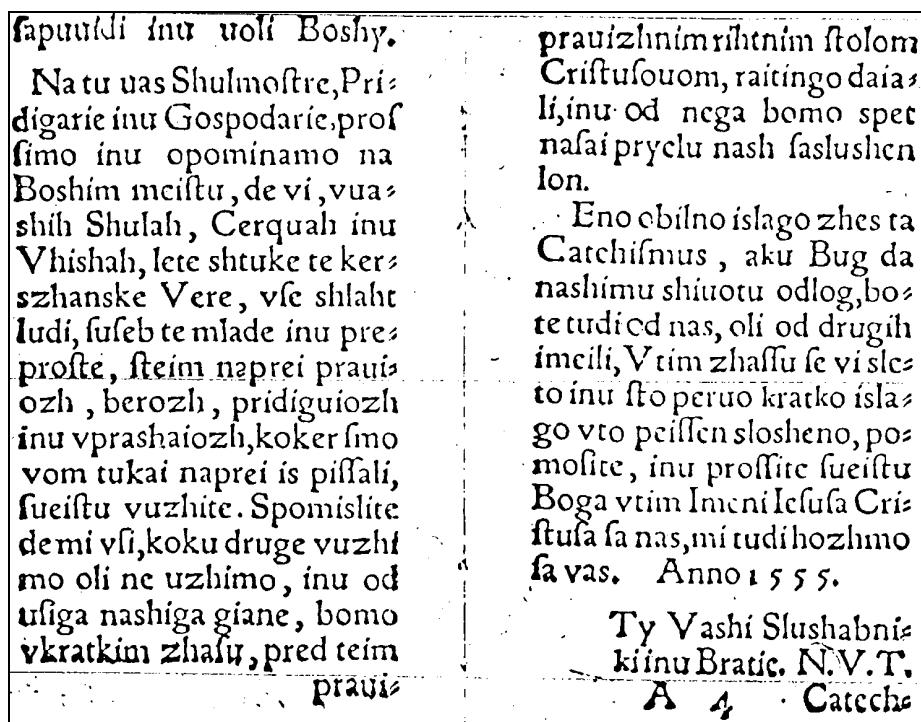
a) Reformatorsko delovanje v azilu:

Pričujoče preverjanje je povsem izkustveno. Začetne študije te tematike segajo že v obdobje izpred dvajsetih let. V Engadinu so jih omogočali ustni in pisni viri švicarskih knjižnic in arhivov.

Zelo zamudno je bilo iskanje še nepoznanih ostalin o povezavah Trubarja ter Vergerija v engadinskih arhivih, čeprav je nudil požrtvovalno pomoč tamkajšnji evangeličanski pastor dr. Rico Parli. Nekateri misli so ostale dve desetletji na stopnji domnev in indicev in je bilo treba zaključiti ves krog iskanja za dodatnimi dokazi v Chiavenni, to je švicarskem obmejnem shajališču in zatočišču privržencev novi veri, ki jih je duhovno vodil P. P. Vergerij ml. Osvetlitve sodelovanj protestantskih piscev so dobile celovitejšo podobo, ko so jih še iz različnih zornih kotov dodatno dokumentirala koprška, tržaška in videmska znanstvena odkritja, ki so v zadnjih dveh desetletjih zelo napredovala.

b) Vergerij, programski zagovornik zvestobi izvorniku, *ad rudes*.

Glede te osrednje humanistične pobude je bila Švica s svojimi arhivi bistvenega pomena, saj je bila razlaga Psaltra Wolfganga Muskulusa (s švicarskim nazivom Müscli), ki jo navaja Trubar v svojem pismu švicarskemu reformatorju Bullingerju, neobhodno vezana na določeno znanje, to je prepoznavanje zapisa hebrejskih črk in najbolj elementarno znanje hebrejske slovnice.

Slika 1: "Inicialke NVT" (Trubar, Catechismus, 1555).

O dosedanjih objavah

Osrednji viri raziskave slone na prepričljivih dognanjih slovenskih literarnih zgodovinarjev 60. in 70. let tega stoletja. Ta uveljavljena spoznanja so le na krako povzeta. Večina najbolj znanih slovenskih avtorjev, ki so se ukvarjali s Trubarjem in Vergerijem, je obravnavana v moji monografiji *Korenine slovenskih Psalmov* in v nadaljnjih navedenih sestavkih.

Zato splošno znana in že velikokrat citirana pričevanja slovenskih literarnih zgodovinarjev ne bodo kronološko bibliografsko dokumentirana. To pa jim ne odreka njihove tehtnosti.

Ukvarjanje s Trubarjem na slovenskih tleh pa nikakor ni brez nevarnosti. Pri tem mislim v prvi vrsti na tri naše sodobne trubarjeslovce, pred kratkim prezgodaj preminule velike može: Jakoba Riglerja, Jožeta Rajhmana in prekmurskega pesnika zgoraj citirane "Trubariane": Draga Kuharja. Morali so se posloviti v cvetu ustvarjalnosti, morda tudi zaradi naklonjenosti Trubarju in njegovi resnici, ki so jo skušali nanovo osvetliti, vsak iz svojega zornega kota. In če se ozremo nekoliko nazaj: kaj je

moral pretrpeti ubogi Anton Aškerc, ker si je drznil predstaviti Trubarja kot svetnika v pesnitvi "Primož Trubar?!"

Živi duh preteklosti, polpreteklosti in sedanjosti si utira svojo pot. Pomislimo tudi na odkritja tujih znanstvenikov sosednje Italije očaku Trubarju v prid. Za Slovence je nenavadno zanimivo današnje severnoitalijansko zgodovinsko, kot je to podrobno dokumentirana knjiga Salvatora Caponetta "La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento", kjer je natančneje obdelano 16. stoletje, to svetlo in bridko poglavje človeške zgodovine. O tem, kam vse je prav na začetku Trubarjevega ustvarjanja posegla roka inkvizicije, v vseh potankostih prihaja na dan s pravkar izdano knjigo Andrea del Col: *Inquisizione nel patriarcato e diocesi di Aquileia 1557-59*.

O Trubarju, poznavalcu številnih jezikov, piše na podlagi zgodovinskih zapisov tržaški zgodovinar Silvano Cavazza. Nadalje nam daje laskavo priznanje z odkritjem *Trubarja preroka in velikana v očeh njegovih heretičnih italijanskih sodobnikov* (Cavazza, 1985, 25).

Osrednje dokazno gradivo pričujoče raziskave je bilo torej zamišljeno kot nadgradnja domače literarnozgodovinske znanosti. Novejše domače in tuje študije, predvsem italijanske, so navedene v poglavju *Viri* in *Bibliografija*.

Zahvala

Rada bi se zahvalila Univerzi v Vidmu, ki mi je ob izidu mednarodnega natečaja leta 1993 dodelila štirimesečno štipendijo.

Pri tem mi je mentorica Fedora Ferluga-Petronio požrtvovalno stala ob strani.

Ob izkušnjah tega dolgoletnega strokovnega sodelovanja in nesebične pomoči še drugih zamejskih znanstvenikov se odpirajo novi pogledi na ustvarjalne povezave, ki jih je Trubar vzdrževal s svojima mentorjema: Petrom Bonomom in Petrom Pavlom Vergerijem ml.

V Vidmu, Trstu in Gorici so zanimive najdbe zadovoljivo odgovorile na nekatera odprta vprašanja. Obsežno tiskano rokopisno hebraistično gradivo iz 16. stoletja, shranjeno v videmskem nadškofijskem arhivu, zakladnica premožnih italijanskih družin, najverneje priča o pomembnosti, ki so jo pripisovali v Furlaniji in vsej severni Italiji prav v obdobju, ko je Trubar bival v Trstu pri škofu P. Bonomu, povratku k izvornemu hebrejskemu zapisu starozaveznih besedil. Omenjena odkritja kažejo v novi luči pomembnost vpliva humanistične Bonomove šole na njegovega učenca Primoža Trubarja.

Slika 2: Huldreich Zwingli Die ganze Bibel.

Rezultati in njihova uporabnost v duhu obeh protestanških piscev

Trubarjevo sodelovanje z Vergerijem se je pričelo s skupno težnjo, tiskom svetopisemskih besedil v živem domačem jeziku, obenem pa se je gibalo v območju paradoksa: humanizem je bil, kot razodeva študij temeljnega slovenskega dela o humanizmu na Slovenskem P. Simonitija *Humanizem na Slovenskem*, privilegij najbolj izobraženega, elitnega sloja. Osrednji skupni cilj privržencev humanistov je bil: čast in slava na tej zemlji. Trubar in Vergerij pa sta hotela posredovati svoje dosežke, to je prevode Biblije, širokim ljudskim množicam, da bi branje svetih besedil brez posrednika oblikovalo tudi *laičnega* slovenskega človeka.

Brezizjemno in brezprizivno sta hotela osvestiti ubogo neuko ljudstvo. Tako se srečujeta dve nasprotujoči si in obenem dopolnjujoči si načeli.

Novi indici, teze, odkritja

Inicialke NVT = Francesco Negri, Vergerij, Trubar. Treba je bilo ustrezno dešifrirati do danes nerazrešeno začetnico, navedeno ob Trubarjevi in Vergerijevi, na koncu spremne besede k posvetilu v slovenski katekizem 1555. leta (Gl. prilogo 1!).

Dognanja v zvezi z do danes nerazrešenimi inicialkami, ob Trubarjevih in Vergerievih, na koncu spremne besede k posvetilu v slovenski Trubarjev katekizem (Catechismus) 1555. leta, se opirajo na obširno dokazno gradivo. Zato niso le domnevni, temveč zelo verjetni ključ za njihovo razrešitev.

Osvetljeni dokumenti nadalje kažejo, da so Vergerijeve polemike zoper nepravne kristjane in cerkvene hierarhije uvod v odprto poglavje nastanka Trubarjeve Cerkovne ordninge (1564).

Praktična uporabnost raziskave

Trubar in Vergerij sta izrecno želela, da pride slovenska Biblija do čim večjega števila ljudi.

Zgledi kažejo, da je mogoče nadaljevati z razmišljanjem v Trubarjevem duhu. Tudi danes je mogoče oživiti Trubarjevo tezo o namembnosti nabožnih spisov in Vergerijevo načrtovano prevajanje. Če hočemo obuditi prvi slovemslo zapis Biblije iz 16. stoletja, se lahko zgledujemo pri nemških Švicarjih.

Ob analogni jubilejni priložnosti, namreč ob 500-letnici rojstva Hulricha Zwinglija, avtorja prve švicarske Biblije, so nemški Švicarji leta 1983 izdali njen faksimile v ceneni pomanjšani obliki. Tako je bila gmotno dosegljiva preprostim ljudem, obenem pa vsebinsko neoporečna (Gl. prilogo 2!).

S tem je obujena že leta 1991 v okviru Trubarjevega društva enoglasno sprejeta pobuda za ponatis Dalmatinove Biblije po omenjenem švicarskem zgledu.

Dalmatinova Biblija, ki je vsestransko enakovredna tujejezičnim sočasnim prvim prevodom v Evropi, bi še danes v domovih ljudi krepila narodno zavest slovenskega

človeka. S takim ravnanjem pa bi dosegli smoter in končni cilj Trubarjevih in Vergerijevih skupnih prizadevanj.

Razprava

1. Izhodišče prevajanja

Pred zapisano Biblijo je bila beseda. In pred besedo je bila ideja. Pred prevajanjem Biblije v slovenščino pa je bila potrebna predstava o pred-stavi in pre-stavi.

Vsekakor je bil Peter Pavel Vergerij (1498-1565) koprski škof, engadinski reformator in dolgoletni Trubarjev sodelavec, človek velikega sveta in njegova ideja o prevajanju celotne Biblije v slovenščino v navidez brezishodnih razmerah je bila nenavadna in dalekosežna; njena uresničitev pa je potrebovala še več: genialnega, plemenitega in nadpovprečno trdnega človeka.

Ad fontes, ad rudes

Zgodovina se pri Slovencih ponavlja. Nenavadne in nove ideje, predvsem zadevajoče Trubarjeve še nepoznane ali štiri stoletja prikrivane vrline in nove ideje, so obsojene na hud odpor doma. Pri tem mislim v prvi vrsti na preganjano idejo o povratku k izvirniku pri prevajanju Biblije v materine slovanske jezike. "Ad fontes", "ad rudes", je bilo osrednje gibalno protestantskega gibanja in tudi delovanja Petra Pavla Vergerija. Tako so bile izhodišče Trubarjevega in Vergerijevega sodelovanja skupne težnje po izvirnem umevanju stare biblične književnosti: vrniti se je bilo treba h koreninam (ad rudes) in jih presaditi z besedo in s pisavo!¹

¹ Uvodne trditve A. Bohoriča o svetosti hebrejskega jezika, prvega na svetu, iz katerega izvirajo vsi drugi jeziki (gl. Bohorizh, 1584, 7), je bilo splošno prevladujoče mišljenje v šestnajstem in v prvi polovici sedemnajstega stoletja. Odlomek, ki sledi, najlepše pojasni te težnje:

"L'ebraico è una lingua che, almeno per i secoli in cui fu composto l'Antico Testamento, era isolata. Anzi studiosi del XVI e del XVII secolo andavano fantasticando di una lingua ebraica che sarebbe stata la lingua originale dell'umanità dalla quale poi sarebbero derivate tutte le altre ... Il pensiero ebraico sembrava qualche cosa di assolutamente unico. Il problema poi di un controllo delle fonti non si poneva neppure: o si respingeva tutto come favola, o si accettava tutto come parola ispirata da Dio" (Barr, 1968, 17).

IN SACROSAN-
ctum Davidis Psalterium
Commentarij,

IN QVIBVS ET RELIQA CATHOLICAE
religionis nostrę Capita pafsim, non prætermiffis ortho-
xorum etiam Patrum fententijs, ita tractantur, ut
Christianus lector nihil desiderare
amplius pofsit.

PER WOLFGANGVM MVSCV-
lum Dufanum.

ACCESSERE etiam de Iuramento & Vſura Appendices
duæ: cum locupletererum & uerborum
INDICE.

B A S I L E A E.

Slika 3: Komentarji Wolfganga Musculusa.

EXPLANATIO.

A conuersos, immo quis conuersorū impietati nō fuit obnoxius? Inuenias peccatores ad studiū iusticie mutatos, & in numerū sanctorū assumptos: de irrisoribus uerò, contempcoribus ac subannatorib. uerbi Dei, haud unquam factū arbitror, ut quisquā sit ad resipiscentiā ac uerā pietatē conuersus. Hoc enim genus hominū, nullius est admonitionis, nullius castigationis, aut doctrinę capax, quibus medijs impij & peccatores ad resipiscentiā interuentu gratię Dei uocant. Vnde Pro. 13. Qui illusor est, inquit, nō audit cū arguitur. Hoc hominū genus in nouissimis diebus abundaturū, 2. Petr. 3. predictū est. Sed in lege Domini uoluntas eius, et in lege eius meditatur die ac nocte.

Legem hic simpliciter pro ea accipio, quam Israheli Dominus per Mosen dedit: ut legis dictione cōprehendantur omnia illa statuta, quę populo huic diuinitus erāt pręcepta. Chaldaus habet ארבעה עשר, id est, in statuto. Arabs uerò pluraliter reddidit, id est, in statutis Domini: significans, dictione legis quę uis instituta Dei esse intelligenda. Ebraeus dictionem תורה posuit, quę doctrinam significat.

Voluntas eius. תורה Ebr. amplius quiddā est, quā uoluntas. Significatio enim dictionis huius, delectationē quandā, & uoluptatē, aut si mauis, iucunditatem includit. Sic psalm. 51. רבה תורת לא בי id est, Quoniā sacrificiū nō uis. hoc est, non delectaris sacrificio. Nam alioqui pręceperat illis sacrificandi ritū. Multa subinde quibusdā de causis uolumus, quibus tamē non delectamur. At iusti uoluntas cum delectatione & animi propensione est in lege Domini. Nec Gręci dictionis huius uim uersione sua expresserunt, redentes ad hunc modum, εὐμαρτυροῦν τὸ δέλεμα κινήσ.

B Et in lege eius.) Chald. habet תורה תורה id est, et in illuminatione eius. qua dictione legis potius effectum, de quo infra psalm. 19. quā uoluntatem expressit. Ebraeus eandem dictionem תורה ingeminat, id est non sine emphasis, ut admoneat hanc iusto esse quā commendatissimam.

Meditatur die ac nocte. Ebr. est תורה, id est meditabitur, in forma futuri. Quis autem non uidet, quod non conueniat ut in re eadem, cuius studium, quod hic commendatur, iusto nec pręteritum est, nec futurum, sed perpetuò pręsens, illic pręteritū, hic futuri temporis sensus accipiatur? Vt in primo uersu legamus, Qui non ambulauit, non stetit, nō sedit: hic uerò, Et in lege eius meditabitur, cū si illic in pręterito, & hic quoq; in pręterito: aut si hic in futuro, & illic in futuro legi conueniat. Proinde cum ea sit linguę sanctę conditio, ut huiusmodi uerba pro ratione sensus, uel in pręterito, uel in futuro, uel in pręsenti sint accipienda: uisum est hic quoq; quemadmodū & primo uersu, magis sensui causę quę agitur, quā formis uerborū seruire: ideoq; illud תורה in pręsenti reddere, ut legamus, non meditabitur, sed Meditatur. quā rationem, uolente Domino, per totum quoq; psalterium seruabimus: haud ignari, quantum inde lucis & commoditatis lectori accedat.

Meditandi uerò uerbum, alij ad cordis cogitationes, alij ad oris garrum referunt. Chald. habet, יתגור, id est cantat, iubilat, &c. Psalm. 19. dicit, יתגור לבי ותגור לי id est, Et meditatio cordis mei coram te. Et psalm. 37. תורה תורה פי id est, Os iusti meditatur sapientiam. Ecce & cordi & ori tributam hanc iusti meditationem. Neq; immeritò. Non enim corde tantū, sed et ore: nec ore duntaxat, sed & corde in lege Domini meditatur iustus: qua ita delectatur, ut meditationem illius abijcere nequeat. unde & addit, Dic ac nocte. sicuti illis accidere solet, qui uel serijs uel adlubescens cogitationibus abstinere nō possunt. Vnde & Gręci μελιχρόμ dixerunt. quod uerbum curam quandam sensu suo complectitur.

EXPLANATIO.

Habet itaq; hic uersus alteram pietatis ac iusticie partē, quam hic propheta iusto tribuit. Nempe, ut non solum impiorum consilia, peccatorum uiam, ac derisorum sedem auerfetur ac fugiat: sed & in lege Domini se oblectet,

2 3 incp

PSALMVS PRIMVS.
ARGVMENTVM PSALMI.

Hominis iusti pietatem ac felicitatem hoc psalmo propheta admiratur, prædicat & extollit, simulq; de impiorum infelicitate ac diuersitate adijcit, atq; ita nobis piorum & impiorum discrimen paucis uerbis luculentissimè ob oculos exponit.

Vnus huius psalmi.

Est autem psalmi huius usus ad id destinatus, ut animi piorum in pietatis studio, obedientia ac religione Dei confirmentur, ne quo pacto temporaria impiorum prosperitate conspècta, à Dispensatione illam animo concipiant, qua ratio humana nihil discriminis coram Deo inter iustum & impium esse statuit: ideoq; uanum eum esse iudicat, qui legi ac uerbo Dei studet, eos uerò beatos prædicat, qui quibuscunq; modis fieri potest, ingenio suo obsequuntur: quæ tenatio & infra psalm. 73. & Hier. 12. & Malach. 3. retunditur.

Dispositio psalmi.

Sunt uerò psalmi huius tres partes Prima uates iusti hominis felicitatem ac pietatem, Ver. 1. & 3. prædicat.

Altera diuersam impiorum sortem, Ver. 4. & 5. subiungit,

Tertia, ratione præmissæ utriq; iustorum & impiorum sorti conuenientē, Ver. ultimo adijcit.

PRIMA PSALMI PARS.

BEATVS ille uir, qui non ambulat in consilio impiorum, & in uia peccatorum non stat, & in sede derisorum non sedet. Ver. 1.

LECTIO.

Græcus, et uulgata latina, et reliqui tã ueteres quàm recentiores in præterito legunt, quæ ego uerti in præsentem.

B Deinde Græcus uertit, *ἵνα θύσῃ ἐν θρόνῳ*, id est, in sede pestilentiarum. Et Vulg. lat. In cathedra pestilentia. Hiero. In cathedra derisorum.

EXPLANATIO.

Duo facit hoc uersu propheta. Primùm quasi post diuinã & intensam hominis iusti contemplationē & admirationem, exclamatione quadam in celebrationem ac prædicationē illius prorumpit, dicens, Beatus ille uir, &c. Ita quippe nō simpliciter dixit, Beatus uir, sed beatus ille uir, *אשר יראת ה' יעשה*. Est enim hoc loco he. nota emphauica. Hac exclamatione nō tam iusti felicitatem in se, quàm studium illud pietatis, quo iustus est præditus, commendat & extollit: sicut & Christus cū dicit, Beati pauperes spiritu, beati pacifici, beati mites, beati mundo corde, &c. non simpliciter fidelium felicitatem prædicat, sed animos humiles, pacificos, mites, ac synceros celebrat. Et cum dicit, Beati oculi qui uident quæ uos uidetis: nō de oculorum felicitate, sed de temporis illius gratia & salute differit: quæ tanta sit, ut meritò beati sint, quibus hanc contueri, agnoscere & amplecti datum sit. Ita & hoc loco, propheta, cum propositum esset ipsam iusti hominis erga Deum pietatem, fidem ac religionem extollere, in hanc uocem prorupit, ut cum uirum qui ita sit affectus, beatum esset proclamet.

Deinde, pietatem illius ob quã beatus sit, describit, quo uidelicet animo erga Deū sit præditus, quàm omnē impietate detestetur, diuinãq; se uoluntati accommodet. Quoniã autem studiū hoc Dei in his duob. consistit, primò ut quæ Deo displicent auersemur: altero ut quæ illi probantur, cupide amplectamur, utramq; istã pietatis partē hoc ordine distinxit, ut primùm in iusto prædicet, quod impiorū qualecūq; cōmercium sedulo fugiat, ac tum demū uersu altero subiiciat, quãta sedulitate diuinę uoluntati noctes atq; dies studeat. Dicit itaq;: Qui nō ambulat in consilio impiorū, et in uia peccatorū nō stat, et in sede derisorum nō sedet. Ebreys, ut hoc obiter admoneã, uerba hæc ambulãdi, standi, ac sedēdi in forma præteriti tēporis posuit: utpote, ambulauit, stetit, sedit, uerū interpreti huius lingue curandū est, ut relicta illius

2 consuetu

O Trubarjevi trditvi, da ne pozna bibličnih jezikov in o možnostih, da bi se jih sčasoma vendarle priučil, je bilo že veliko napisanega.² Že tuji zgodovinarji so prišli na sled občasni nenatančnosti Trubarjevih izjav, ko poroča o svojem obisku v Gorici leta 1963: "Quattro settimane orsono - riferiva il Trubar, probabilmente senza curarsi troppo dell'esattezza della data..." (Cavazza, 1985, 7) Izkušeni strokovnjaki kot J. Moder, K. Gantar idr., ki so dodobra seznanjeni s prevajalskim postopkom, se zavedajo, da se prevajalec, nevešč izvirnega jezika, posebno pri prevajanju Biblije vedno spotika ob isti kamen (hebrejščina in grščina), dokler se ne skloni in ga pobere. Pri prevajanju Biblije je izvirnik notranji imperativ. Prevajalci najprej sebi in drugim priznajo, da izvirnega jezika ne poznajo, nato pa se popolnoma ali do najpotrebnejše mere seznanijo z njim.³

Pri natančnem študiju Trubarjevega pisma z dne 20. decembra 1557 Henriku Bullingerju, ne moremo prezreti, da tolikokrat citirana izjava o Trubarjevem neznanju grščine in hebrejščine "... ne znam nobene hebrejske črke" ne more biti dokončna, temveč začasna, kot najboljši dokaz, da se je zavedal hudih posledic pri prevajanju vmesne tujejezične predloge. Želel je biti iskren, ni pa hotel ubežati pred odgovornostjo. Iz priloge Musculusovih komentarjev, ki jih Trubar navaja kot neobhoden vir svojih informacij pri prevajanju Psaltra (Rajhman, Pisma, 1986), je natančno razvidno, kakšno je bilo njegovo znanje. Saj bi bilo Trubarjevo "posvetovanje" z Musculusovimi komentarji nemogoče, če v letih 1564-1566 ne bi bil imel najobhodnejšega znanja hebrejščine (Gl. priloge 3-5!).

S kakšnimi posledicami bi bil moral Trubar računati, če bi bil v svojem predgovoru k Psaltru navedel švicarske in hebrejske vire in svoje naknadno pridobljeno znanje tega svetopisemskega jezika, nam najlepše pojasni Ugo Rozzo v svoji zelo poučni razpravi o knjižnici Adriana di Spilimbergo, ko govori o prepovedanih hebrejskih slovnica: "In particolare si notano veri e propri nuclei di opere vietate, come...le grammatiche ebraiche di Capitone, Münster e Kimchi" (Rozzo, 1989, 59).

Zato pri resnih iskalcih kot Trubar, ki se zavedajo svojih pomanjkljivosti in dolžnosti, lahko pričakujemo, da nesporno hitro pridobivajo potrebno izobrazbo za dosego zaželenega cilja. Kot sta to v skupni programski opredelitvi domislila Trubar in Vergerij, je bila to težnja k razumljivosti in verodostojnosti prevoda.

² O dosedanjih pomislekih in o argumentih za smiselnost vzporejanja s hebrejskim izvirnikom prim. Premk (1992, 30-33). Ožji del filološke raziskave prim. Premk (1992, 43-389).

³ V ozadju novega gledanja bibličnih tekstov je humanistično geslo "ad fontes" (k virom). "Trubar se je zavedal možnih posledic ... saj mu morejo drugi prevodi v žive jezike ... pomagati le kot svetovalci (Moder, 1985, 30-66). V navedenem članku - o Trubarjevi *verjetni* nenatančnosti pri navajanju datuma prihoda v Gorico" ... probabilmente senza curarsi troppo dell'esattezza della data ..." (Cavazza, 1985, 7). "Iddio ha mandato molti profeti, et tra gli altri fu Giovanni Usio (Hus), il Savonarola, Martin Luthero e finalmente il nostro gran profeta Primos, acciò gli christiani non stiano nelli errori" (Cavazza, 1985, 255).

Začetna vezanost na drugotno tujejezično predlogo je bila lahko le prehodnega značaja, kot tudi Trubarjeva pomanjkljiva strokovna in jezikovna usposobljenost za prevajanje Biblije. Tako so njegovi dvomi veljali izključno za čas, ko jih je izrekel. Njegova iskrenost je zvestoba sporočilu in s tem zvestoba samemu sebi. Nikjer ni trdil, da se bo nehal razvijati. Zato ne moremo govoriti o neovrgljivosti ali dokončnosti njegovih izjav, izrečenih na začetku prevajanja.

Trubar se je sčasoma hebrejščine priučil, čeprav tega ni razglašal. Da se je Trubar pri svojem edinem ohranjenem starozaveznem svetopisemskem prevodu, to je prevodu Psaltra (1566), popolnoma uglasil s hebrejskim izvornikom, kažejo natančne diferencialne filološke primerjave, podkrepljene z nespornimi dokazi tudi iz malo poznane korespondence s švicarskimi reformatorji⁴

Kakšna pa je pri Trubarjevem izobraževanju Vergerijeve vloga?

Z dodatnimi dokazi bo podprta domneva, da je tudi ta navidez neprestavljivi kamen Trubar po vsej verjetnosti dvignil z Vergerijevo pomočjo. Kot kažejo dejstva, je s svojo vsestransko izobrazbo Vergerij, človek iz najvišjih družabnih plasti, opozarjal ukaželjne teologe nove smeri na metode pridobivanja dodatnega znanja.

Trubarjeva izobrazba se je razvijala v humanističnem kontekstu retorike in dialektike. Njegovo izpolnjevanje na strokovni ravni je preverljivo s pazljivo razčlenbo Trubarjevih pisem Heinrichu Bullingerju.

Vergerijeve podpora se je začela s spodbudo njegovega prevajalskega etosa, podžiganjem njegove gorečnosti in zanosa, nadaljevala pa se je tudi na nemarifistirani, posredni, psihični ravni.

Italija 16. stoletja je nudila obsežno in priročno didaktično literaturo. O tem strnjeno pišejo nekateri današnji italijanski katoliški teologi: monumentalno delo iz leta 1529 je Sante Pagnina "Thesaurus linguae sanctae" (Lion, 1548 Pariz, v ponatisih: Ženeva 1575, 1614). Večkratno ponatisnjene so bile tudi Pagninijeve slovnice iz istega obdobja, v Rimu je bila 1508 natisnjena tudi slovnica Elia Ben Asherja (1469-1549). Večkratni ponatis so doživele v Italiji zgodnje španske hebrejske slovnice Davida Kimhija (iz 13. stoletja).

Poleg tega so bili v 16. stoletju izdelani številni učbeniki prav za nehebrejske študente; med avtorji omenimo J. Reuchlina, C. Pelicana, W. F. Capitona, S. Münstra in druge. Med krščanskimi hebraisti je treba omeniti J. Buxtorfa, med leksikologi

⁴ Prim. ugotovitve filološke analize (Premk, 1992, 15-429) in nadaljnjih raziskav. Nekateri vidiki poglobitve omenjene monografije so podani v Premk (1996 a, 109-129). Trubar razodeva osrednje vire svojega prevoda Psaltra edinole Henriku Bullingerju: ... sein arbeit (von Gualtherus / Waltherus) vnd des Musculi jn psalterium dient mir ganz wol zu meinem windischen psalter. Ich hab schon 33 psalm vertirt, hab auch die argumenta vor vnd adnotaciones jn margine vnd expositiones in fine wie der herr Walther gesetzt (Rajhman, 1986, 36). Podrobnejša primerjava z obema citiranima deloma je podana v monografiji Korenine slovenskih Psalmov. Opozorjeno je na primere, kjer se Trubar oddaljuje od Waltherja, zlasti tam, kjer je njegovo besedilo manj verodostojen prevod izvornika.

hebrejskega konvertita A. de Zamora (Lexicon hebraicum za poligloto di Alcalà, 1517, v ponatisu 1526). S tem pa niti najmanj ni končana ogromna bira slovníc in slovarjev, ki so morali biti poznani tako Vergeriju kot Trubarju (prim. Fabris, 1987, 54-56).

Če si želimo ustvariti resnično podobo o Trubarjevi izobrazbi po letu 1963, se lahko zamislimo v izjavo tržaškega zgodovinoslovja: "Egli (Trubar) infatti sapeva predicare al alto livello nelle tre lingue" (očitno slovenščina, latinščina, nemščina) "mostrò un'aperta volontà di rivolgersi anche alla popolazione italiana." (Cavazza, 1985, 24). O tem, da je Trubar obvladal tudi italijanščino, potrjujejo isti viri (Cavazza, 1985, 11).

2. Duhovno bratstvo

S tem pa prehajamo k psihološki analizi duhovnega bratstva, sodelovanja, prijateljstva, ki je bilo v 16. stoletju zelo živo. Napetosti celo med podobno mislečimi, čeri in paradoksi, notranji boji v človeku samem, so pogosto spodbujali ustvarjalnost tega obdobja k njenemu dozorevanju.

Genialnost Trubarja in Vergerija, obeh raziskovanih reformatorjev, je bila predpogoj in osnova njunega medsebojnega ustvarjalnega sodelovanja. Junaško in popolnoma predano premagovanje težav s skupnim ciljem v smeri duhovnosti, kljubovanje tudi v smrtni nevarnosti, potrjujejo misel, da pri odnosu Trubar-Vergerij kljub vsem tolikokrat citiranim *spletkam Koperčana* lahko govorimo o pravem duhovnem prijateljstvu. Prav v 16. stoletju pa to ni bila nobena redkost, saj ga je vodilo in podžigalo posebno ozračje v verskem čustvovanju.

3. Trubarjev psihogram Vergerija

O tem, kako je Trubar opisoval Vergerija, je največ ohranjenega v Trubarjevih pismih v izvirnem nemškem jeziku, pa tudi v slovenskem prevodu Jožeta Rajhmana.⁵ Iz poglobljenega študija korespondence je natanko razvidna upravičenost izreka o vsestransko povezani univerzalnosti človekove narave. Domislil ga je humanist in Trubarjev sodobnik Michel de Montaigne, ki se je iskal, preiskoval in našel v sebi celoten spekter človeških lastnosti: "Tout homme porte en soi la forme entière de l'humaine nature" (Montaigne, *Les Essais*, 3/2). Glede na stopnjo zavesti prihaja ta človeška narava bolj do izraza. Velik človek pušča za seboj veliko senco⁶

⁵ Presenetljivo je, kako odkrit, kratek in jednat je Trubar v opisovanju Vergerijevega značaja in nesporazumov z njim. Vsekakor je to zelo kompleksen odnos. Na eni strani ga Trubar obsoja: Ne more odložiti svoje bahave in nadute ošabnosti, na drugi strani pa o njem in njegovih slabostih molči (Rajhman, 1986, 36).

⁶ Veličina Trubarjeve presoje Vergerija je v njegovi kritičnosti in hkrati neizmerni toleranci. Sodobnik Montaigne išče v sebi celovitost človeških zavesti "tukaj in zdaj": "la cohésion de toutes les consciences du "hic" et "nunc" (Premk, 1973, 10, 13; *Les Essais*, 3/2).

Uspeh je le v zavedanju svojih lastnosti ter v brzdanju preprek, to je v iskanju notranjega "sebe". Z iskrenim odnosom Trubarja do Vergerija je bilo mogoče odpravljati tega, kar Trubar v svojih pismih imenuje "vergersko"⁷.

Pri prebiranju teh pisem se ponuja vprašanje: kako je mogoče, da bi bila usoda celotnega kulturnega življenja slovenskega naroda odvisna od nadutega, nestanovitnega, ambicioznega, častihlepnega, zavistnega Vergerija, ki naj bi Trubarja zaradi njegove prevajalske plodovitosti leta 1559 celo ovadil vojvodi Krištofu? Kot kažejo dejstva, je bila prav taka kontroverzna osebnost potrebna za Trubarjev izziv. Opogumljala je njegovo življenje, polno *vijug*. Preden se vrnemo k Trubarju, vsaj naštejmo Vergerijeve vratolomne življenjske preskoke in postaje:

Odvetnik in nato duhovnik, visok funkcionar v papeževi službi, koprski škof, 1548 (s 50 leti) prestopil k luteranstvu in razvijal močno *protirimsko* literarno dejavnost.

Dokazi prijateljstva

Med programskimi zamislivi obeh reformatorjev Trubarja in Vergerija je prišlo prav zaradi Vergerijevega slabega poznavanja in vrednotenja slovenščine (mislil je namreč, da gre samo za različne južnoslovanske dialekte) sicer do velikih nesoglasij, ki pa njune zveze vendarle niso zavrle, saj je trajala do groba: po pričevanju Vergerijevega vnuka Lodovica je rojak Primož Trubar 1565 umirajočemu Vergeriju pomagal z duhovno tolažbo.⁸

Navedimo indijsko spoznanje: kdor zavrže prijatelja v službi ambicije in svojih sebičnih razlogov, je gnojni tur v naročju Stvarnika: "ime mu smrdi". Vergerij je ušel temu prekletstvu, če omenjena pričevanja držijo in sta se s prijateljem Trubarjem, tolažnikom, resnično srečala v Tübingenu ob Vergerijevi smrtni postelji. Ostala sta morda vendarle ves čas povezana, četudi le na duhovni ravni.

Poznano je globoko prijateljsko nagnjenje M. de Montaigna do La Boétia, ki se je prav tako končalo ob smrtni postelji, čeprav (kar pa je manj znano!) je v času življenja tudi tu prišlo do zapletov. Pravo prijateljstvo je dvosmerno in gre skozi človeka. Je nadčasovno, zato lahko tudi duhovnega očeta P. Bonoma 1458-1546 iz Trsta, ki svojega mentorskega poslanstva nikoli ni zatajil, imenujemo pristnega Trubarjevega prijatelja.

⁷ Prim. opombo 5. Trubar v pismu Henrikju Bullingerju 1. februarja, 1559 - o Vergerijevem obnašanju (prim. tudi Rupel, 1934, 154). O Vergerijevih zdrahah in lažeh. Trubar, izzvan, da o Vergeriju razsodi oz. potrdi, da je Vergerij lažnivec, pravi: "Na to sem molčal ... Še vedno ima veliko vergerskega na sebi" (Rajhman, 1986, 36).

⁸ Na to prvi opozarja Schnurrer (Schnurrer, 1799, 18; prim. Grdina, 1993, 96; prim. Rajhman, 1980-91, 407-409).

Trubarjevo spoštovanje in naklonjenost do Vergerija izraža že njegov nagovor: "Der herr Vergerius mein herr und landsman ..." v Trubarjevem pismu, z dne 20. decembra 1557, naslovljenem Henriku Bullingerju.

Prava biblična prijateljstva brez oblačka kot David in Jonatan pa so v življenju velika redkost.

O Trubarjevi karizmatični osebnosti in o njegovih številnih novih prijateljstvih, ki jih je sklepal z novoverci, obširno piše S. Cavazza v prepričanju, da bi prav zaradi tega slovenskega očaka luteranstvo v Gorici popolnoma drugače napredovalo, če ne bi bil Trubar oktobra 1565 dokončno pregnan iz domovine⁹

Nekajkratna prelevitev Savla v Pavla

Peter Pavel Vergerij je zaradi svojih značajskih lastnosti v življenju obšel zelo različne faze, doživljal pa je tudi težke trenutke. Znano je, kako si je zaradi svoje ambicije neutemeljeno prilaščal soudeležbo pri Trubarjevem prevajanju: "Začeli (začela: wir haben angefangen) smo (sva) prevajati würtemberško izpoved v slovanski (die Slavische Sprache!) jezik."¹⁰

Kot diplomat rimske kurije je bil Vergerij sprva oster nasprotnik mladega Trubarja, pozneje pa se je prelevil v gromkega novoverskega propagatorja. Po Trubarjevih besedah se je Vergerij "iz Savla, spremenil v Pavla". V pismu Henriku Bullingerju 13. septembra 1555 se je Vergerij "iz Savla, spremenil v Pavla"¹¹

Prelevitev Savla v Pavla je torej poznana, redkejši in težje razumljiv pa je pojav, da se tako prelevljeni Pavel spet prelevi v novega Savla, in kleveta Trubarja. Preden zapusti ta svet, pa se ponovno prelevi v drugega, skesanega Pavla.

Taka nestanovitnost je seveda skrajn preizkus Trubarjeve trdnosti. Kaj pa pravi Schnurrer o Trubarjevem odnosu do Vergerija? Schnurrer bistroumno ugotavlja, da Trubar Vergerijeve zasluge priznava in ga pravično obravnava!¹²

⁹ "Primož Trubar ... aveva stretto molte amicizie, soprattutto tra i nobili più irrequieti ... alcune famiglie prestigiose, quali gli Eck, i Lanthieri e i Della Torre professarono apertamente il luteranesimo, con gran parte dei loro dipendenti S. Cavazza Inquisizione e libri proibiti in Friuli e a Gorizia (Premk, 1995, 41; prim. Cavazza, 1985).

¹⁰ Vergerijeve znana izjava - govoreč o Würtemberški konfesiji: *Coepimus vertere in linguam Slavicam Confessionem* (Schnurrer, 1799, 18).

¹¹ Rajhman, Pisma, 328: "Trubar namiguje na nekdanje razmere v Trstu, ko je Vergerij rovaril zoper njega. Savel, sedaj pa ga kot somišljenik podpira Pavel" (Rajhman, 1986, 328). Vergerij ... je preskrbel finančna sredstva za tisk Trubarjevih prevodov." Dušno zveličanje ubogega slovenskega in hrvaškega ljudstva (Rajhman, 1986, 41, prim. T. Elze, Briefe, 21). Zgovorno je tudi "Pismo kralju Maksimiljanu", Kempten, 2. januarja, 1560 (Rupel, 1962, 47, 249).

¹² Schnurrer, hebraist, filozof in biblični ekseget, roj. v Cannstattu leta 1742 v knjigi o slovanskih tiskih "Slavischer Bücherdruck in Württemberg im 16. Jahrhundert" pravi: "Man sieht, Trubar lässt Vergerio die Gerechtigkeit wiederfahren" (Schnurrer, 1799, 21).

4. K pisani besedi

Osrednje trubarjansko življenjsko načelo so oči, uprte v bistvo stvari, verge-rjansko pa v duh, usmerjen v njegove rezultate. Istrski avtor Fulvio Tomizza na povsem izviren način iz še nenatisnjenih, jezikovno nenavadno sočnih dokumentov v ustvarjalnem romanu o Vergeriju "Il male viene dal nord, pravi": "Vergerio che tende alla sostanza delle cose, o meglio al risultato, dovrebbe toccare il cielo con un dito."¹³

Za ustvarjalen postopek ubeseditve v pisani besedi je potrebno součinkovanje enega in drugega: ideje in njene uresničitve. Oba pola se iščeta v težnji po izpolnitvi, dokler se ne najdeta. Fulvio Tomizza je tako ustvaril pripoved o povezavah italijanskih, nemških in švicarskih reformatorjev, ki poudarja evropske dimenzije protestantskega gibanja. Nadvse pomembni so Trubarjevi zgodnji stiki z italijanskimi *heretiki*, ki so končali kot žrtve inkvizicije.

O enakopravnosti vseh jezikov

Vergerij je želel, da bi Trubar pisal v slovanskem narečju, umljivem vsem južnoslovanskim narodom, predvsem tudi Hrvatom. Trubar pa se je zavedel resnosti prevajanja v slovenščino, ki je bilo dovolj hud zalogaj za njegovo celo življenje. Že Peter Bonomo, ki se je živo zanimal za slovanski svet in še posebno za Slovence, je Trubarja soočil z osrednjo Erazmovo humanistično filološko mislijo, naj bi se Sveto pismo "prevajalo v narodne jezike". Nadalje ga je seznanil s pomembnimi humanisti sodobniki, predvsem pa tudi z idejo o načelu enakopravnosti vseh jezikov s pisno tradicijo ali brez nje.¹⁴

5. Nova spoznanja

Pri Trubarjevem katekizmu (Catechismus 1555) že dolgo zaman čakamo na razvezavo inicialke N, navedene ob Trubarjevi in Vergerijevi, na koncu spremne besede k posvetilu v slovenski Catechismus 1555 Mihael Glavan v svoji spremni besedi k ponatisu katekizma z veliko mero previdnosti omenja možnost, da se (domnevno!) za inicialko N. skriva Jakob Andreae (Glavan, Catechismus, 1592, neoštevilčeno).

Kljub preverjanjem črka N. ni bila doslej nikjer izpričana začetnica Andre-aejevega psevdonima in previdnost je bila res na mestu. Ker sta bila Trubar in

¹³ O "odpiranju oči" drug drugemu, sebi, ljudem, imajo Luther, Vergerij in Trubar različna mišljenja in različne vizije. "Vergerio che tende alla sostanza delle cose, o meglio al risultato, dovrebbe toccare il cielo con un dito ..." (Tomizza, 1984, 142).

¹⁴ Več o tem razmerju prim. Pirjevec, 1992, 27-34. Ob mentorstvu škofa P. Bonoma, ki je zbiral okrog sebe številne italijanske novomišljenike, je P. Trubar že zgodaj poslušal v Trstu pridige G. da Milano, ki ga je vrgla beneška inkvizicija leta 1541 v ječo. Z nekaterimi od švicarskih novovercev, ki jih je Vergerij zbiral okrog sebe, je bil Trubar v pisnih povezavah (prim. Simoniti, 1979, 70).

Vergerij podpisana z začetnicama pravega imena, to prav gotovo velja tudi za tretjega sodelavca.

Andreae, ki je svoje prvence resnično objavljajl že po letu 1550 in je omenjen skupaj s teologi iz Ulma v zvezi z zgodovinsko pomembnim sestankom z Vergerijem in Trubarjem v tem mestu leta 1555, se očitneje pojavlja v zvezi s Trubarjem prevajalcem šele leta 1567 v povezavi s Formulo concordiae (Rupel, 1962, 65). Črka N. pa je bila začetnica priimka enega najtesnejših Vergerijevih sodelavcev in prijateljev.

Zato je treba verjetno ustrezneje dešifrirati do danes nerazrešene inicialke (gl. sliko 1!) takole:

N. V. T.: Francesco Negri, Peter Pavel Vergerij ml., Primož Trubar.

Teza, da nerazrešena začetnica N. ob Trubarjevi in Vergerijevi verjetno pomeni "Negri (Francesco Negri)", je nastala ob preverjanju spoznanj italijanskih zgodovinarjev.

Ugu Rozzu, specialistu za obdobje reformacije, dolgujem posebno hvaležnost, ker me je prvi opozoril na možnost take rešitve tega problema. Potrebni so bili nadaljnji dokazi. Pred inicialkami N.V.T. pri Trubarju beremo: "Ty Vashi Slushabniki inu Bratie" (Catechismus 1555, A4). Da je bil Trubar izgnanec v tesnih povezavah z Bullingerjem, Vergerijem in Ochinom, je splošno znano (Cavazza, 1985, 24). Treba pa je bilo še preveriti, če se njun prav tako tesen, le pri nas manj znani sodelavec, Francesco Negri, pojavlja v zvezi z avtorjem Vergerijem in v katerem obdobju. Najprej je prišla na pomoč pravkar izdana obširna knjiga Andrea del Col "Inquisizione nel patriarcato e diocesi di Aquillea 1557-59", ki preučuje v vseh podrobnostih prav najpomembnejše obdobje Vergerijevih pozitivnih pobud pri Trubarjevem nadaljevanju prevajanja. A. del Col omenja Francesca Negrija trikrat med pisci *heretične* literature, obsojene na pregone inkvizicije (Del Col, CCIX, 46, in 93). Negri je omenjen s svojim delom "La Tragedia del libero arbitrio", pogosto v neposredni zvezi z omenjenim Ochinom, zelo dobrim Vergerijevim prijateljem in žrtvijo inkvizicije. Med najbolj iskano *heretično* literaturo Del Col našteva... "i volumi del Vergerio sul santuario di Loreto .. ma anche venivano letti in incontri a due o nelle riunioni collettive libri come ... la Tragedia del libero arbitrio (Negri), Le prediche dell'Ochino (Del Col, CCIX)".

Iz monografije Andrea del Col je razvidno, koga je Trubar, poimenoval: "Ty Vashi Slushabniki inu Bratie" (Catechismus 1555, A4). Ob Vergeriju, Negriju, Ochinu in drugih ta zgodovinar pravi, da so ti novoverci številna leta skupaj razmišljali in govorili o istih stvareh. Prebiral so iste knjige, imeli so podobno mišljenje o religiji, privlačila so jih ista teološka spoznanja. Prav tako pa so bili "ti duhovni bratje" na podoben način kritični do tradicionalnega verskega obredja (Del Col, CCIX).

Omenjeni avtor nadalje pravi o "verjetno (probabilmente)" Negrijevi knjigi "La

Tragedia del libero arbitrio", da je naperjena zoper prelate in duhovnike. To pa velja tudi za Trubarjevo Cerkovno ordningo, in še bolj za Pramperjevo "Zrcala resnice" ("Specchio de verità, 1560"). Negrijeva "Tragedia" je izšla prav ob rojstvu Trubarjevega prvenca *Catechismus in der Windischen Sprach, 1550* pod psevdonimom Francesco Negro Bassanese, druga izdaja naj bi izšla v Ženevi (Ginevra, Del Col, CCIX).

Soavtorja Negri-Vergerij - utečena praksa

Da sta bila prav Vergerij in Negri tesna sodelavca in sta napisala nekatere svoje polemike zoper mašo s skupnim posvetilom, lahko razberemo iz monografije L. De Biasia: "Vergerio che negli ambienti di Chiavenna era noto ... e assieme a Negri aveva dedicato alcuni di suoi scritti a polemizzare contro la messa (De Biasio, 1986, 25). Pri S. Caponettu v njegovi drgoceni knjigi razberemo, da je bil Negri v Chiavenni ob Vergeriju celo učitelj novovercev. Njegova knjiga "La Tragedia del libero arbitrio" (S. Caponetto o Negrijevem avtorstvu sploh ne dvomi!) je bila med najbolj cenjenimi, pa tudi najbolj preganjanimi v svojem času. Poimenovali so jo tudi "Heretični katekizem". Leta 1567 so obsodili vso družino Locatelli (Catinari) zaradi branja te Negrijeve knjige. To pa je še pospešilo njeno popularnost (Caponetto, 1992, 49). Tudi S. Caponetto obširno piše o skupnem reformatorskem delovanju Negrija in Vergerija v Graubündnu (Caponetto, 1992, 75).

Pri pazljivem branju S. Caponetta je mogoče izluščiti dokaj natančne biografske podatke Francesca Negrija (1500-1563): nekdanji benediktinski opat v Padovi, leta 1525 za vedno zapusti svoj samostan, se v Nemčiji pridruži luterancem, leta 1538 ga Capitone in Zwingli kot radikalnega zagovornika reform in protestantskega pastora pošljeta v Chiavenna. Negri, propagator nove vere z nadpovprečno humanistično izobrazbo, tam organizira šolo grščine in latinščine. Leta 1555 (izid Trubarjevega katekizma!) potuje v Tirano. Tudi Vergerij se 1556. leta odpravi na dve daljši potovanji, tudi v Graubünden, kar pa nadaljnjega slovanskega tiska nikakor ne ovira (Schnurrer, 1799, 22).

Seveda se moramo najprej vprašati: kje se kaže Negrijeva reformatorska vnema v zvezi s Slovani?

Negrija želja, da bi preobrnil k novi veri Slovane, stane življenje. Po letu 1562 dokončno zapusti Graubünden in odpotuje s posebno reformatorsko misijo na Poljsko, kjer v Pinczówu naslednje leto umre. Ne pozabimo, da je bil pred njim v letih 1556-59 na Poljskem tudi Vergerij (Caponetto, 1992, 47).

O preganjanjih neposredno v zvezi *sheretikom* Trubarjem piše S. Cavazza v treh najnovejših člankih. (Gl. navedke v poglavju o virih in literaturi!)

To, da je Francesco Negri uvrščen na spisek preganjanih *heretikov*, nadalje pojasni, zakaj ga kot sodelavca pri "Catechismus, 1555" Trubar nikjer posebej ne omenja. Niti v korespondenci. Podobno Trubarjevo zamolčanje za tedanjo dobo

spornih švicarskih priročnikov - komentarjev pri pisanju Psaltra, je bilo že zgoraj dodobra pojasnjeno.

6. Trubarjeva izvirnost

Preverjane dokumentacije kažejo, da so Vergerijeve polemike zoper neprave kristjane in cerkvene hierarhije vsekakor uvod v odprto poglavje nastanka Trubarjeve Cerkovne ordninge (1564).

Pod vplivom švicarskih reformatorjev je P. P. Vergerij neposredno vplival na njen nastanek.

Kako pa je bil duhovno razgibani *heretik* N. Pramper preko Vergerija ml. posredno ali neposredno povezan s P. Trubarjem? Pramper je pisec "Zrcala resnice" ("Specchio de verità", 1560), ki je z razgibanimi stilističnimi figurami zadelo najbolj ranljive točke verskih razprtij v času, ko je teološki razkol v Furlaniji doživel svoj vrh. Po osrednji tematiki knjiga spominja na Trubarjevo "Cerkovno ordningo", 1564, ko s prefinjenim humorjem polemizira z zlorabami katoliške maše. Obe deli vseskozi preveva močna avtorjeva osebna nota in živa vera. Med osrednjimi viri, ki jih je Pramper upošteval, je bil po vsej verjetnosti tudi latinski komentar Vergerijevega opusa.¹⁵

Vergerij je namreč nekaj svojih del skupaj z Negrijem (!) posvetil polemiki s katoliško mašo.¹⁶

To pa ne zmanjšuje originalnosti "Cerkovne ordninge", ki je povsem samosvoje kompilatorsko delo (prva lastna protestantska zamisel cerkvenega reda v avstrijskih dednih deželah). Trubar je imel povsem ustvarjalno zamisel o reorganizaciji slovenske cerkve in šolstva.

Med Trubarjeva originalna dela lahko štejemo poleg "Cerkovne ordninge" v določeni meri prevajanje samo, ki je sicer strogo zvesto predlogi, obenem pa ga preveva vseskozi njegova močna osebna nota in živa vera, nadalje njegove lastne

¹⁵ "pare abbia avuto anche ... una traduzione latina ad opera del Vergerio" (De Biasio, 1986, 23; prim. Premk, 1987, 150, 151). Ko sem pred leti o tem pisala le na kratko, v obliki recenzije, leta 1997 v Vidmu pa problemsko ob Š. Konzula "Govorenye vele prudno" (Tübingen 1565, prevod italijanskega izvirnika "Il Beneficio di Giesù Christo"), se še nisem natanko zavedala, kakšno neposredno zvezo ima Konzulov faksimile s Trubarjem (predstavljen na tiskovni konferenci leta 1997 v priredbi in z opombami A. Jembriha v Ljubljani). Izvirnik je bil namreč skoraj sočasno kot Trubarjeva "Cerkovna ordninga" izdan v Tübingenu. V Vidmu sem govorila o duhovnih povezavah Primoža Trubarja, Jurija Dalmatina, Narcisa Pramperja in Stjepana Konzula Istranina in njihovi vpetosti v evropska dogajanja. Nikakor pa še nisem dojela Vergerijeve vloge prav pri "Cerkovni ordningi", 1564 in - da je morda posredi tudi Pramper oz. njegov vzornik Agostino Mainardi (gl. sliko 4).

¹⁶ "Un'opera del genere parrebbe iscriversi nel novero delle comuni polemiche tra cattolici e protestanti, ma l'autore la indirizza al Vergerio che negli ambienti di Chiavenna era noto e lo indirizza a lui non solo perché aveva lasciato la professione cattolica e la funzione di vescovo ma anche perché, assieme al Negri, aveva dedicato alcuni suoi scritti a polemizzare contro la messa" (De Biasio, 1986, 25).

komentarje v predgovorih (dolgi predgovor čez celotni Novi testament, predgovor k Psalterju) in številne verzne priredbe in stvaritve.

L. De Biasio je izdal knjigo o duhovni razgibanosti italijanske reformacije ob njenem burnem predstavniku furlanskih *heretikov* N. Pramperju. Biasijeva monografija o Narcisu Pramperju nas na zanimiv način s skrbnim navajanjem dejstev seznanja z delovanjem reformatorjev v Furlaniji, kjer je bilo reformatorsko vrenje posebno živo.

"Narcisso Pramper da Udene / Un prete eretico del Cinquecento" (Udine 1986), s svojim življenjem in delom neverjetno spominja na Trubarja. Podobno kot Trubar sta se predstavnika reformacijskega gibanja N. Pramper in hebraist F. Stancaro rešila pred inkvizicijo: N. Pramper se je prav čudežno iztrgal iz jetniških okov.

7. Dvosmerni odnos

V življenju ni dovolj, da velik človek verjame neverjetno, da se to udejanji, je potrebna akcija.

Tako sta si Trubar in Vergerij ob pravem trenutku podala roke in sta bila drug za drugega povsem nepogrešljiva.

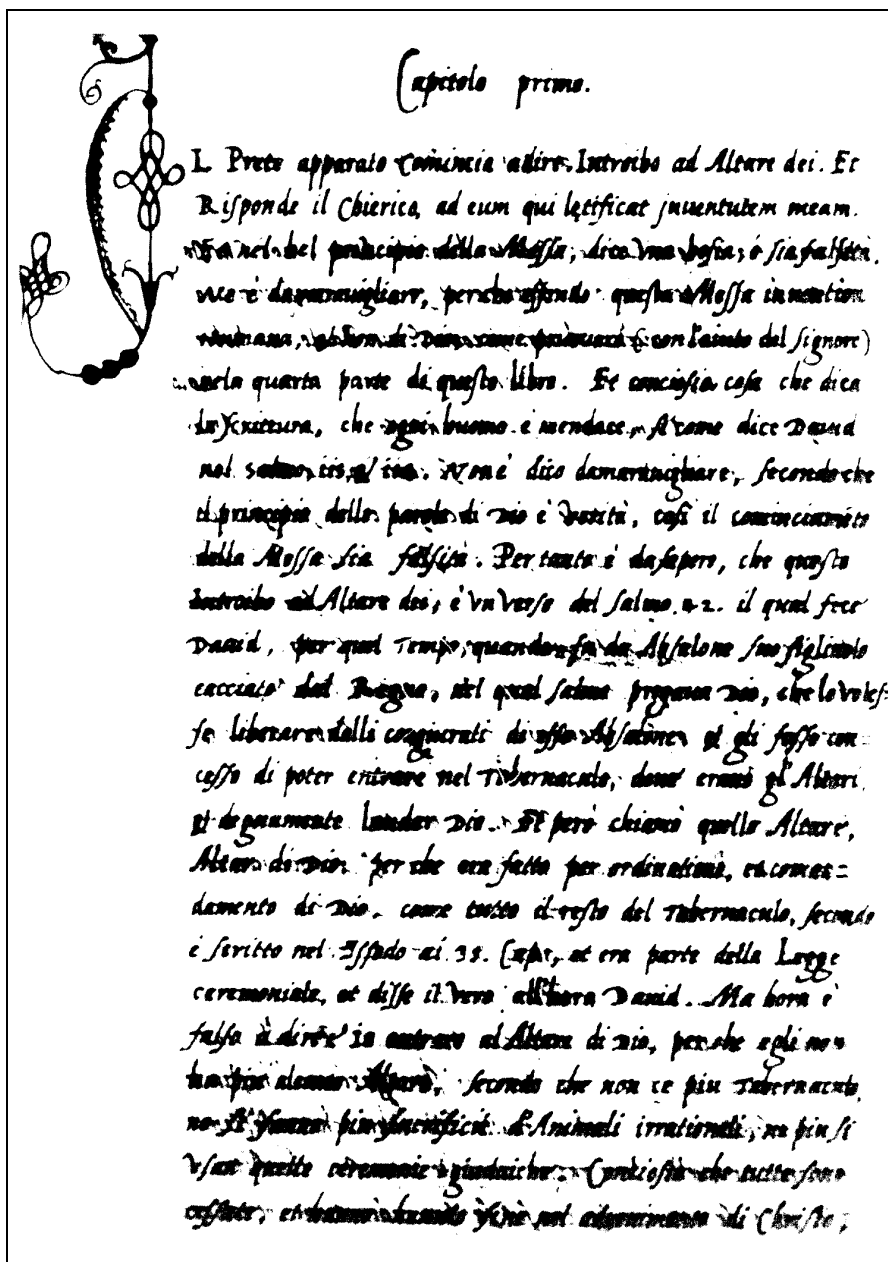
O Trubarjevem deležu v življenju Petra Pavla Vergerija so dokazi pri roki: Že s tem, da se je odzval kot človek z vsemi atributi, ki so bili potrebni, da uresniči Vergerijevo zamisel prevajanja Biblije v slovenščino in hrvaščino in da prevod dobi svojo zaželeno pisno podobo, se je Trubar izkazal povsem nepogrešljivega.

8. Vergerijeva vloga

O Vergerijevi vlogi lahko še dodamo tole:

Z izdajo prvih dveh knjig, Katekizma in Abecednika je imel toliko težav, tudi gmotnih, da je hotel za vedno odložiti pero. Vergerij pa ga je bodril ne samo k nadaljnjemu pisanju slovenskih knjig, temveč ga je spodbujal k prevodu celotne Biblije v slovenščino. Kakšna je bila Vergerijeva sugestibilna moč, si lahko mislimo, če je na njegovo prigovarjanje Trubar izbral latinico, to je vsekakor primernejšo pisavo od gotice, in se po prehodni krizi, kot ugotavljata Jože Rajhman in Janez Rotar, spet lotil prevajanja.¹⁷

¹⁷ Podajmo strnjeno priznana dejstva, ki jih je kot nesporna mogoče izluščiti iz najrazličnejših temeljnih literarnozgodovinskih pričevanj. Slovstveno je Trubar začel delovati na Württemberškem, kamor je leta 1553 prišel tudi bivši koperski škof in bodoči Trubarjev sodelavec Peter Pavel Vergerij, ki je moral zaradi svojih protestantskih nagnenj škofijo zapustiti. Od 1555 je postopoma prevajal in tiskal Biblijo. Celotni novi testament "Ta celi novi testament" je izšel 1582. Zlagal je cerkvene pesmi, izdal prvo sl. pesmarico z notami "Eni psalmi", "Ta celi katehismus" (1567), ki je doživel še 4 izdaje. Edino Trubarjevo poznano ohranjeno starozavezno svetopisemsko besedilo je prevod celotnega "Psalterja" (1566). Trubar se je po krajšem zastoju na Vergerijevo nagovarjanje spet z vso vnemo lotil slovenskega pisanja in "vztraja pri zahtevi po pravem ljudskem jeziku (Rotar, 1988, 54). "Vsak jezik bode Boga spoznal" (Rotar, 1988, 55).

Slika 4: Primerjava uvodnega dela N. di Prampero z osem let starejšim delom Agostina Mainardija kaže skoraj popolno identičnost (De Biasio, 1886, 24-25).

LA PRIMA PARTE
 ANNOTOMIA DELLA MESSA, ET
 DEL MESSALE, DIVISA IN QVATRO PARTI.

La prima parte esamina la messa, dall'introibo sin' al canone, cio è, sin' al Te igitur. Et questa ha quatro capitoli.

Il primo dicchiara che l'introibo è falso, & è una superstitione. Et che il Confiteor non è cbristiano. Et che le due orationi che si dicono bafse, quando si us all'altare, l'una è falsa, & l'altra derogga all'honor di Christo, & è molto empia.

CAPITOLO PRIMO

L prete apparato comincia à dire. Introibo ad altare dei. Et rispõde il chierico, ad deum qui letificat iuuetutem meam. Et nel bel principio della messa, dice vna bõsia, o sia falsità. Ne è da marauigliar, perche essendo q̄sta messa inuention humana, & non di Dio, come prouaremo (con l'aiuto del Signore) nella quarta parte di questo libro. Et conciosia che dica la scrittura, che ogni huomo è mendace. Nõ è (dico) da marauigliare, secondo che il principio delle parole di Dio è verità, così il cominciamento della messa sia falsità. Per tanto è da sapere, che questo introibo ad altare dei, è vn verso del salmo 42. il qual fece Dauid, per quel tempo, quando fu d' Absalone suo figliuolo cacciato dal Regno, nel qual salmo pregaua Dio, che lo volesse liberare dalli congiurati di esso Absalone, & gli fosse concesso di poter entrare nel tabernacolo, doue erano gl'altri, & degnamente laudar

Salm. 115.

Salm. 118.

Tako je začel prevajati Sveto pismo nove zaveze in ga leta 1560 tudi dokončal. Vergerijeve zasluge bi lahko strnili v nesporne, kot so sprejetje pisave, začetna sugestivna moč, ki je pripomogla, da so leta 1555 izšle kar štiri knjige: tri Trubarjeve: Katekizem, Abecednik, Ta Evangelij Sv. Matevža in omenjene Trubar-Vergerijeve Molitve in posredne.¹⁸ Posredno so pripomogle k tisku Vergerijeve zveze, kot piše J. Rajhman: Vlačič je, kakor Trubar vedel, da Vergerij ni mož, na katerega bi lahko oprla svoje delo, potrebovala pa sta njegovo pomoč in njegove zveze. Sodba Theodorja Elzeja o Vergeriju ni posebno laskava!¹⁹ O Vergerijevem vplivu zaradi izrednih družabnih sposobnosti in govorniške spretnosti ter izrazitega teološkega in juridičnega znanja, ki ni pojenjal niti v času najhujših preganjanj, in bega v Engadin, lahko preberemo tudi pri Salvatoru Caponetu:

Povsod so ga sprejeli s spoštovanjem in odprtih rok: "Dovunque egli si recasse trovava accoglienze."²⁰ Pri tem P. P. Vergerij ml. nadaljuje vergerjansko-humanistično oratorsko tradicijo.

O Koprčanu Petru Pavlu Vergeriju st. govori P. Simoniti v zvezi z "zgledi nove prakse humanističnih nagrobnih govorov".²¹ Po Simonitijevih besedah bi lahko sklepali, da oba soimenjaka združuje stremljenje po "trajni slavi". "Stremljenje za slavo pa je bilo osrednje gibalno humanistov in njihovih sodobnikov"²²

O manj znani naravi P. P. Vergerija ml., ki ji ni bilo mogoče očitati neprizadetosti do okolice, priča najprej Trubarjevo pismo z dne 20. decembra 1557 Henriku Bullingerju, ki govori o Vergerijevem trpljenju zaradi Bullingerjevega neupoštevanja, in zato Trubar Bullingerja prosi, da brzda zlobna človeška nagnjenja, kar je tudi Vergerij obljubil storiti. Nadalje moramo omeniti Vergerijeve sočutne besede ob preganjanjih, na primer Italijanu Ochinu (Bernardinu Tommasini): v pismu Bullin-

¹⁸ Trubar je dal 1550 v Tübingenu natisniti prvi sl. knjigi: "Catechismus in der windischen Sprach" in "Abecedarium", nato je natisnil še več katekizmov. Najpomembnejši in najoriginalnejši je "Katekizem z dvejma izlagama" (1575) (Humar, 1980, 9, 160 in drugi).

¹⁹ Elze: "ehrgeiziger, unruhiger, gern in Alles sich mischender und mit allen hervorragenden Persönlichkeiten Bekanntschaft anknüpfender Mann" (Rajhman, 1977, 19; prim. Elze, 1877, 25).

²⁰ S. Caponetto, La Riforma protestante, govori o Vergerijevem vplivu zaradi diplomatskih vrlin in znanja: "cultura giuridica e teologica, della grande capacità di comunicazione e di rapporti sociali" (Caponetto, 1992, 230).

²¹ Vergerij St. take zglede pogrebnege pompa zvesto opisuje, pretežno posvetne humanistične govore v latinščini pa tudi sam daje (Simoniti, 1979, 27-29). "Vsekakor smemo ob Vergeriju (St.) ... že govoriti o izoblikovanem nagrobnem govoru humanističnega tipa (Simoniti, 1979, 29).

²² "Omnia inevitabilis obruit fatum". Ob Vergeriju (St.), ki se tudi zavzema prej za trajno slavo, "osrednje gibalno humanistov", kot za zveličanje v onostranstvu (Simoniti, 1979, 28) lahko bolje razumemo določene lastnosti, ki jih ne smemo brez pravega ozadja vkapljati v današnji moralno-etični vrednotni sistem. Humanistična tradicija daljnega prednika se je vtelesila v Vergerija Ml. Hlastanje za slavo ga je vsekakor obvladovalo (po pričevanjih sodeč, morda še bolj!) kot Vergerija St.

gerju 22. decembra 1563, izraža svojo globoko bolečino zaradi izгона Ochina iz Zürich: "Sed quid? fiat iustitia et pereat mundus".²³

Sklep

Vprašljivo je, kakšno bi bilo Trubarjevo vztrajanja pri peresu brez Vergerijevega vpliva. O tem, kaj bi bilo z nadaljnjim Trubarjevim prevajanjem po začetni krizi brez odločne Vergerijeve spodbude, so deljena mnenja. Tudi ugibanja o tem, da bi se brez nje podjetje ustavilo, niso na mestu. Slovenskemu narodu je bilo določeno zaživeti z neokrnjeno pisano božjo besedo med največjimi evropskimi narodi. Vergerij je bil mož na mestu, ki je odigral pravo vlogo ob pravem času, pravočasno pa se je tudi umaknil. Nekatere plati tega odnosa ostajajo izrazito sporne, take, ki zahtevajo alkimijo pretvarjanja minusa v plus. Vezane so izključno na duhovno močnega človeka, kar pa je Trubar nedvomno bil.

Tako potrjujemo enega po Valvazorju prvih literarnih poročil z znanstveno težo o slovenskem tisku v 16. stoletju Christiana Friedricha Schnurrerja, da sta bila oba reformatorja, Trubar in Vergerij, drug za drugega povsem nepogrešljiva. Schnurrer pravilno poudarja, da je še posebno pomemben Trubar za Vergerija, ki ne bi brez Trubarja prav nič opravil.²⁴

Vergerijeva pomembna vloga pri Trubarjevih objavah, Trubarjeva mila sodba njegovih spodrseljavev in dokazi o njegovi požrtvovalnosti, so močni razlogi za Vergerijevo človeško rehabilitacijo.

²³ "Lettera di P. P. Vergerio a Bullinger del 29. dicembre 1563, in cui esprime il suo dolore per l'espulsione di Ochino da Zurigo." Caponetto se sklicuje na "Zürich, državni arhiv, Archivio di Stato" (Caponetto, 1992, 476).

²⁴ "Truber hätte ohne Vergerio nicht viel, Vergerio aber hätte ohne Truber gar nichts in dieser Sache (dass der Druck nicht gehindert, vielmehr tätig befördert wurde ausgerichtet." (Schnurrer, 1799, 21, 22).

MUTUAL CREATIVE INFLUENCES OF PRIMOŽ TRUBAR
AND PETER PAUL VERGERIUS, JR.

Francka PREMK

Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences & Arts, Fran Ramovš Institute of
Slovenian Language, SI-1000 Ljubljana, Gosposka ul. 13

SUMMARY

Well-known Slovenian studies on co-operation between Trubar and Vergerius, the Protestant writers, obtained a more complete form when they were additionally documented from different points of view by discoveries in Koper, Trieste, Udine and others. These have made a considerable progress in the last two decades. The examination of Trubar's correspondence with the Swiss reformators and philological analysis of their works has played a big role in the present findings.

The illustrated Vergerius' and Trubar's supplementary characteristic elements show, that Trubar's main life principle are the eyes looking at the essence and that of Vergerius are "ideas and their results". With this the psychological analysis passes from spiritual brotherhood and co-operation to friendship between those of the same or similar ideas, which was in the 16th century very frequent and lively. The comparison of Trubar's and Vergerius' works with similar books of other Protestant writers are very interesting.

With the support of distinguished teachers Peter Bonomo and Peter Paul Vergerius, Trubar felt the special circumstances as his own fatal duty to the mother tongue. He used the obtained knowledge and experience much more than both his mentors could ever have imagined or expected. Exceptional people are capable of exceptional actions, which are completely unpredictable.

A great man, who believes that the incredible is possible, needs action for his deeds. This is where Vergerius helped Trubar.

The article explains how important were Trubar's early contacts with less known Italian and Swiss heretics, who found sense in the prohibited literature. The original Hebrew written record of texts from the Old Testament belongs here, according to the archive collection of distinguished Italian families in the 16th century.

The background of the ideas of the new religious order and sources, over which Vergerius might have indirectly influenced the creation of Trubar's "Cerkovna ordninga", 1564, is illuminated. The study of the latest documents on Italian heretics from the north reveals the names of Vergerius' controversial colleagues in his time. From the evidence given we can conclude that together they spread also the polemic literature among people and at the same time they played with Vergerius the basic role in publishing Trubar's first translations. On the basis of important provided data a mysterious initial letter N. at Vergerius' V. and Trubar's T. on Trubar's Catechism

1555 was unravelled. The unexplained initial is most probably the name of Francesco Negri. Vergerius and Negri wrote some of their polemics with a common dedication, therefore the initials N.V.T. are explained as: Francesco Negri, Peter Paul Vergerius Jr., Primož Trubar.

One of the first scientifically grounded literary reports on Slovenian printing in the 16th century by Christian Friedrich Schnurrer confirms that both reformers Trubar and Vergerius were indispensable to each other. Their friendship, which was ended with Vergerius' death, has to be treated like a true friendship in their creative relation with noble goals.

Key words: cultural history, Protestantism, 16th century, Primož Trubar (1508-1586), Peter Paul Vergerius (1498-1565), collaboration

VIRI IN LITERATURA

- Barr, J. (1968):** *Semantica del linguaggio biblico*. Società editrice il Mulino Bologna. Traduzione di Paolo Sacchi. Copyright (1. ed. 1961, Clarendon Press, Oxford.
- BHS (1968)** *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Edidit Rud. Kittel, Textum masoreticum curavit P. Kahle. Editio quinta, typis editionis tertiae expressa. Privileg. Württ. Bibelanstalt, Stuttgart.
- BIBLIJA (1914):** *Sveto pismo Starega in Novega zakona Stari zakon po hebrejskem, Novi po grškem izvirniku (BIB)*. Založila Britanska in inozemska svetopisemska družba, Natisnila Ig. pl. Kleeinmayr in Fed. Gamberg, Ljubljana.
- Bohorizh, A. (1584):** *Arcticae horulae succisivae*. Johann Kraffts Erben, Wittenberg.
- Caponetto, S. (1992):** *La Riforma protestante nell' Italia del Cinquecento*. Torino.
- Cavazza, S. (1976):** *Inquisizione e libri proibiti in Friuli e a Gorizia tra Cinquecento e Seicento*. V: *Studi goriziani XLIII*. Gorizia 1976, 29-69.
- Cavazza, S. (1985):** *Primož Trubar e le origini del Luteranesimo nella contea di Gorizia (1563-1565)*. V: *Studi Goriziani LXI*. Gorizia, 7-25.
- Cavazza, S. (1991):** *Un'eresia di frontiera. Propaganda luterana e dissenso religioso sul confine austro-veneto nel Cinquecento*. V: *Annali di storia isontina 4*. Gorizia 1991. 7-33.
- Dalmatin, J. (1584):** *Biblia, tv ie, vse Svetv pismv, Stariga inu Noviga Tõtamenta, Sloveniki, tolmazhena*. Kraffts Erben, Wittenberg. Faksimile: (1968) *Mladinska knjiga*, Ljubljana.
- De Biasio, L. (1976):** *1000 processi dell'Inquisizione in Friuli, Regione autonoma Friuli-Venezia Giulia*. V: *Quaderni del Centro di Catalogazione dei beni culturali*, 4, Udine, 1-185.

- De Biasio, L. (1986):** Narcisso Pramper da Udene / Un prete eretico del Cinquecento. Del Bianco editore. Istituto di storia, Udine.
- Del Col, A. (1989):** L' Inquisizione nel patriarcato e diocesi di Aquillea 1557-59. Edizioni Università di Trieste, Centro studi storici Menocchio Montereale Valcellina.
- Elze, T. (1877):** Die Universität Tübingen und die Studenten aus Kranj, Tübingen: Dr. Dr. R. Trofenik, 1977 München.
- Fabris, R. (1987):** La Bibbia nell'epoca moderna e contemporanea. V: Varietas indivisa. Theologia della chiesa locale 2. 7-65.
- Fabris, R. (1987):** Strumenti e sussidi per lo studio della Bibbia nei secoli. XV-XVII. 43-59. V: Varietas indivisa. Theologia della chiesa locale 2. 43-59.
- Fontanini Da Mantova, B. § Flaminio, M. (1991):** Il Beneficio di Cristo. Claudiana Editrice "Testi della Riforma", 6, Seconda edizione, Torino.
- Grdina, I. (1993):** Začetki slovenske književnosti. Slavistična revija (= SRL) 1. 78-129.
- Hiersemann, A. (1889):** Verzeichnis der im Deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts, 14, Herausgegeben von der Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel Stuttgart.
- Humar, J. (1980):** Primož Trubar rodoljub ilirski. Založba Lipa, Založništvo tržaškega tiska, Koper, 35-36, 160.
- Ioly-Zorattini, P. C. (1987):** Processi del S. Uffizio di Venezia contro Ebrei e giudaizzanti (1579-1586), Stori dell'ebraismo in Italia, Studi e testi 7, Firenze.
- Konzul, S. (1565):** Govorenye vele prudno. Tübingen prevod italijanskega izvirnika Il Beneficio di Giesù Christo. Pretisak: Josip Turčinović, Pazin.
- Konzul, S. (1996):** Govorenye vele prudno. Tübingen 1565. Pretisak: Josip Turčinović, 1996, Pazin.
- Kuhar, D. (1996):** Besedijana Trubariana. Založba Skledar, Ljubljana.
- Luther, M. (1545):** Biblia. Das ist die gantze Heilige Schrifft. I, II, III. Wittenberg. Deudsch auff's new zugericht. Deutscher Fachbuch Verlag, München. 1974.
- Musculus, W. (1551):** In Sacrosanctum Daudis Palterium. In Davidis Psalterium Comentarii Basileae.
- Merkú, P. (1986):** Osebna imena v družini Bonomo. V: Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije, Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 65-68.
- Moder, J. (1985):** Ob Trubarjevih "treh rečeh", V: Štiristo let prevajanja na Slovenskem, Uredil K. Gantar, Društvo slovenskih književnih prevajalcev. Ljubljana, 33-57.
- Negri, F. (1950):** "La Tragedia del libero arbitrio", 2. ed. Ginevra?

- Pirjevec, M. (1992):** Rast in oblikovanje Trubarjeve osebnosti v Trstu. Na pretoku dveh literatur. ZIT, Trst, 27-34.
- Pogačnik, J. (1968):** Zgodovina slovenskega slovstva I. Srednji vek, reformacija in protireformacija, manirizem in barok. Maribor, 108, 149.
- Pogačnik, J. (1985):** Scriptura sacra et viva vox. V: Štiristo let prevajanja na Slovenskem. Uredil K. Gantar, Društvo slovenskih književnih prevajalcev. Ljubljana, 17-32.
- Premk, F. (1973):** La signification du moment présent et l'idée de la mort chez M. de Montaigne. Philosophische Fakultät I. Zürich. Natisnila Univerzitetna tiskarna v Ljubljani, 15.
- Premk, F. (1987):** Zrcalo resnice na novo odkritega furlanskega reformatorja N. Pramperja. "Dialogi" XXIII, 9-10, 150-151.
- Premk, F. (1992):** Korenine slovenskih Psalmov, Trubarjevo društvo, Ljubljana, Tiskarna Deu.
- Premk F. (1995):** Primož Trubar e i suoi rapporti con Trieste e la cultura religiosa italiana del "500". V: Studi Goriziani LXXXII - luglio/dicembre, Arti Grafiche Friulane, Tavagnacco, Gorizia, 35-42.
- Premk, F. (1996a):** Globina korenin. V: SRP 15/16, Založba LUMI, d.o.o., Ljubljana, 109-129.
- Premk, F. (1996b):** Primož Trubar, prvi slovenski pesnik Psalmov. V Riječ, časopis za filologiju, Hrvatsko filološko društvo. Tiskarna i Grafika Žagar, Rijeka 64-88.
- Premk, F. (1997):** Slovensko-hrvaško-furlanski kulturni stiki v 16. stoletju. Mednarodni slavistični simpozij v Vidmu Convegno internazionale: Introduzione allo studio della lingua, letteratura e cultura croata. Università degli studi di Udine, Centro rapporti internazionali, 20-21 novembre 1997. V tisku.
- Rajhman, J. (1980-91):** Peter Pavel Vergerij ml. V: Slovenski biografski leksikon 4, Ljubljana 1980-91, 407-409.
- Rajhman, J. (1977):** Prva slovenska knjiga v luči teoloških, literarno-zgodovinskih, jezikovnih in zgodovinskih raziskav, Ljubljana, 1977, 19.
- Rajhman, J. (1985):** Metodologija prevajanja slovenskih protestantov. V: Štiristo let prevajanja na Slovenskem. Društvo slovenskih.
- Rajhman, J. (1986):** Pisma Primoža Trubarja, Ljubljana. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Korespondence pomembnih Slovencev. Razred za filološke in literarne vede. Tiskarna Jože Moškrič, Ljubljana.
- Rajhman, J. (1997):** Pisma slovenskih protestantov. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Korespondence pomembnih Slovencev. Razred za filološke in literarne vede. Natisnila Profima d.o.o. SAZU in ZRC SAZU Ljubljana.
- Rotar, J. (1988):** Trubar in južni Slovani. DZS. Tiskarna Jože Moškrič, Ljubljana, 83.
- Rozzo, U. (1989):** La biblioteca di Adriano di Spilimbergo e gli eterodossi in Friuli (1538-1542). "Metodi e ricerche" 1, 29-60. 37-56.

- Rupel, M. (1934):** Protestantski pisci XVI. stoletja. Založila Tiskovna zadruga. Delniška tiskarna, Ljubljana.
- Rupel, M. (1962):** Primož Trubar, življenje in delo. Mladinska knjiga. Triglavske tiskarne, Ljubljana.
- Sakrausky, O. (1989):** Primus Truber, Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk. Institut für protestantische Kirchengeschichte mit der Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede. Wien, 335. Tiskarna Jože Moškrič, Ljubljana.
- Schnurrer, Ch. F.:** Slavischer Bücherdruck in Württemberg im 16. Jahrhundert. Dr. Dr. Rudolf Trofenik. Unveränderter Nachdruck, München.
- Simoniti, P. (1979):** Humanizem na Slovenskem, in slovenski humanisti do srede 16. stoletja. Slovenska Matica Ljubljana. Časopisno in grafično podjetje Delo, 1979.
- Todeschini - P., G. § Ioly - Zorattini C. (1991):** Il mondo ebraico. Pordenone.
- Tomizza, F. (1984):** Il male viene dal nord. Il romanzo del vescovo Vergerio. Collezione varia di letteratura, Edizione luglio. Milano, Arnoldo Mondadori editore.
- Trubar, P. (1550):** Catechismus In der Windischen Sprach. Tübingen, Ulrich Morhart.
- Trubar, P. (1555):** Catechismus. Tübingen, Ulrich Morhart.
- Trubar, P. (1555):** Ena molitov tih kerszhenikou, kir'io ia volo te praue Vere Vieui a Criitua pregnani. Oratione de Periequitati, e foruiciti per lo Euangelio, e per Gieiu Criito. Tübingen, Ulrich Morhart.
- Trubar, P. (1564):** Cerkovna ordninga. Tübingen, Ulrich Morhart.
- Trubar, P. (1566):** Ta Celi Psalter Daidou. Tübingen, Ulrich Morhart.
- Vivian, A. (1982):** Iscrizioni e manoscritti ebraici di Ljubljana. V: Egitto e vicino oriente V. Pisa.
- Vulgata (1961):** Psalterii secundum Vulgatam Bibliorum Versionem (VUL). Nova recensio. Robert Weber, monachi Claravallensis edita, Clervaux (G. -D. de Luxembourg).
- Walther, R. [Gwalther] (1593):** Die kleine Bibel oder Der Pialter Davids, aus der Hebräischen Sprache verdeutched, 2. ed. 1831, David Bürkli, Zürich.
- Zwingli, U. (1531):** Die Zürcher Bibel: Die Ganze Bibel der viprünglichen Ebraiichen vnd Griechiichen waarheit, nach / auff's aller neüwlichät vertiütchet. Getruckt zu Zürich bey Chitoffel Froichouer, Zürich.

Pri dognanjih je bilo preverjeno listkovno gradivo Sekcije za zgodovino slovenskega jezika. Vsa omenjena datirana Trubarjeva pisma navaja J. Rajhman v Pisma Primoža Trubarja, Ljubljana, 1986.